

KIRGIZ KAHRAMANLIK ÇAĞI

*Mehmet YILMAZ**

ÖZET

Bu alışmada Kırgız destanları ve bu destanların toplumsal yapıyı nasıl etkiledikleri üzerinde durulmuştur. Sosyal ve kahramanlık destanlarının tarihi kaynakları verilmiş, kısaca içeriklerinden söz edilmiştir. Bu arada, kahramanların özelliklerinden, kadın ve erkek kahramanların metin içindeki fonksiyonlarından ve başka toplumsal rollerinden bahsedilmiştir. Sonuç bölümünde ise, destanların günümüz Kırgız toplumunun kültürel yapısını nasıl etkiledikleri hakkında bilgi verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sosyal destanlar, Kahramanlık destanları, Kahramanlar, Toplumsal yapı, Kahramanlık ağı.

HEROISM AGE OF KIRGHIZ

ABSTRACT

This study focuses on Kirghiz epic poems and how these poems affected the social structure. The paper includes historical sources of social and heroic epic poems and a brief summary of their content. The characteristics of protagonists, functions of male and female protagonists within the texts and their social roles are also investigated. Finally, how epic poems influenced contemporary Kirghiz society is scrutinized in the conclusion section.

Key Words: Social epic poems, Heroic epics, Heros, Social structure, Age of heroism.

I - Giriř:

Kırgız toplumu için folklor dediğimiz zaman klasik tanımlamaların dışında daha canlı, daha çeşitli anlam ve özellikler taşıyan, toplumla bütünleşimiş, onu tanımlayan ve yeniden inşa eden, nesillerin ruhunun zindeliğini ve zenginliğini muhafaza eden bir disiplini anlamamız gerekir. Bu açıdan bakıldığı zaman folklorun ve folklorik mahsullerin arkeolojik veriler gibi durağan bir yapıda

* Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Muallim Rifat Eğitim Fakültesi.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/4 Summer 2008*

olmadığı, dinamik nitelikler beslediği ve yüzyıllar içinde Kırgız halkıyla kader birliği yaptığı, yine ondan beslendiği ama aynı zamanda onu inşa ettiği de gözlenmektedir. Zengin ve çeşitlilik gösteren Kırgız folkloru statik değil, dinamik bir yapıya sahiptir. Kimi zaman folklor mahsullerinin doğasından kaynaklanan konservatif tutum – genelleyci olmamak kaydıyla – Kırgız halk yaratıları için geçerli değildir. Onlar belli zümrelerin, sınıfların tekelinde olmayıp gerçek anlamda halkın olmuşlardır. Tıpkı geçmişten geleceğe doğru akan gümrak bir damar gibi bugün de nesilleri beslemektedir. Bunun içindir ki Kırgızlar her zaman kendi folklor ürünlerine sahip çıkmışlar, onları korumuşlardır.

Kırgız folkloru mahalli renkliliğinin yanında evrensel temalar yönünden de zengindir. İster sosyal hayatla ilgili isterse olağanüstü/fantastik dünya ile ilgili olsun önemli değildir. Destanlarda, masallarda, atasözlerinde, halk şarkılarında vb. olsun basit, sıradan zevklere, insanlara, duygulara rastlanmaz. İnsanoğlunun ruhunun kadim inceliklerini, hissedişlerini görürüz. Her coğrafyadaki insan bu folklorlarda kendinden bir parça bulabilir. Kahramanların dile getirdiği, mücadele ettiği, bazen de uğrunda canlarını verdikleri idealler sadece Kırgızların değil, bütün insanlığındır.

Kırgız folkloru, Kırgız toplumunun yazılmayan tarihidir. Kırgızların tarih öncesinden ve tarih sahnesine çıkıp geldikleri günümüze kadar onları özellikli kılan her motif, folklor içinde harmanlanmış, zenginleşmiş ve yeni biçim almıştır. Tarihi olaylardan süzülüp gelen motifler açısından Kırgız destanları zengindir. Bu noktanın da ayrıca bütün destanları kapsayacak şekilde incelenmesi gerekir (Alangu 1983: 29).

Destanların ve diğer folklor mahsullerinin Kırgızlar için farklı bir önemi vardır. Bilhassa kahramanların toplumsal görevleri vardır ve bunu yerine getirmek zorundadırlar. Kahraman her şeyden önce dengeleyici bir unsurdur. Toplumun farklı sınıfları arasında ister sosyal rollerin dağılımı ve benimsenmesi olsun isterse toplumsal barışın sağlanması olsun kahraman dengeyi koruyacak nihaî karar mekanizmasıdır. Manas'tan Cangıl Mirza'ya kadar hepsinin böyle bir görevi ve rolü vardır. Bu sebeple destan kahramanlarına sadece "itibari" şahsiyetler olarak bakmamak gerekir. Mutlaka – geçmişte de olsa – yaşamışlardır ve sahibidirler. Birey olarak üstümüze düşen, onların idealize ettikleri ideolojiyi, hayat tarzını, içtimaî normları benimsemek, sonraki nesillere aktarmaktır. Destan, bu yönüyle toplumun ve folklorun hafızasını teşkil etmektedir. Toplum ancak bu hafızadan beslenirse sağlıklı olur ve yine bu hafızanın gereklerini

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/4 Summer 2008*

yerine getirirse düşmanlarından kurtulur,(Yılmaz 2005: 68) esenlik bulur.

II – Destanların Tarihî Zemini

Kırgız tarihinde vuku bulan her hadise destanlarda az ya da çok yer almıştır. Anlatıcının tarihî ve sosyal bilgisine, anlatım yeteneğine bağlı olarak tarihî hadiselerin metne dâhil edildiğini görürüz. Tarih alanından alınıp destan formuna kavuşturulan vakalarda birtakım değişiklikler olur. Bu konuda Şakir İbrayev şu bilgileri verir: “ Tarihî olaylar folklor ile şekillendirilerek, türün özelliklerine uydurulur ve her türün biçimlendirme imkânlarına göre düzenlenir. Bundan dolayı burada verilen olayların tarihle ilişkisi ilâve şeklindedir. Destanda şekillendirilen olaylar, tarihî gerçeğin toplumsal anlayışı ve kendi tarihine verdiği değerdir. Bunun içinde sadece geçmiş değil, gelecek için ideal edinilen de beraberinde verilir. Destan, tarihin yavaş oluşumları derlemesi değil, tam tersine tarih az veya çok tesirde bulunan halkın “gelecekte beklediği istekleri ile idealinin” (İbrayev 1998: 165) de bir görünüşüdür. Tarih ve tarihî zamanın destanlarda nasıl oluştuğu, kahramanların, coğrafyanın nasıl ve hangi oranlarda değişime uğradığı tartışmalı bir alandır. İbrayev devamında: “ Tarihî olaylar destanda nasıl şekillendirilir, genel epik geleneğin tarihî devirle olan ilgisi nedir, şeklindeki soruların cevabı bu güne kadar yerini bulmamıştır. Elbette, bizim ele aldığımız epik dönem bu soruların tamamına cevap veremez. Halk nazarında kalıplaşan epik devri öğrenmenin, bu tarzın tarihî doğuşunu anlamaya yardımcı olduğu tartışmasızdır.”(İbrayev 1998:165)

Kahramanlık destanlarında tarihin aldığı yer hakkında N. S. SMİRNOVA şöyle yazmıştır: “ Halk yaşamındaki kahramanlığı gösterme işi; epik tarzın gereğidir. Orada, halk tarihî göz önüne alınarak söylenir. Oysa, tarihle olan ilişkisi başlı başınadır. Destan tarihî gerçeği aynen veren arşiv belgeleri değildir.

Epik destanlarda şairler, yazarlar, destancılar ve âşıklar sanatsal bir dil ile halkın geçmişini beyan ederler. Tarih sadece ‘destandaki her dönemden birleşen bir devirdir’ diye belirtilen çemberde tasvir edilir. Başka bir deyişle, destanlarda bütün asırlardaki tarihî gerçekler iç içe gelir.” (Smirnova 1960:284). Manasçılar, destanı icra ederken insanî, millî ve sanatsal duygularını harmanlayarak destan formuna soktukları Kırgız tarihini yeniden dokurlar(Yılmaz 1999: 16). Destanlarda karşılaşılan tarihî ve şahsiyet ve olayları bu gözle değerlendirmek gerekir.

Bazı araştırmacılar dünyadaki medeniyetleri etkilemiş üç önemli kahramanlık çağından söz ederler. Onlardan biri de Samuel

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/4 Summer 2008*

Noah KRAMER'dir. Tanınmış Sümerolog bu konuda: “ İÖ ikinci bin yılın sonlarına doğru Yunan anakarasında gelişen Yunan Kahramanlık Çağı; Yunanistan'ından yalnızca bir yüzyıl kadar sonrasına tarihlenebilecek Hindistan'ın Kahramanlık Çağı ve İS dördüncü yüzyıldan altıncı yüzyıla değin Kuzey Avrupa'nın büyük bölümünde egemen olmuş Germen Kahramanlık Çağı. Bu üç Kahramanlık Çağı, (Kramer 1998: 271) toplumsal yapı, devlet düzeni, dinsel kavramlar ve estetik ifadeler konularında büyük benzerlikler gösterir. Kökenleri ve varlıklarını benzer toplumsal politik ve düşünsel etkenlere borçlu olduklarına kuşku yoktur. Bizce, bu çağlara tarihin değişik dönemlerinde bütün Orta Asya kıtasını etkilemiş olan Türk Kahramanlık Çağı'nı da eklemek gerekir. Değişik Türk topluluklarının gerek savaşlarla gerekse devlet yapısı içinde birçok Asya halkının kaderini etkilediğinden hiçbir araştırmacının kuşkusunu olamaz.

Proto Türk olarak kabul gören Kırgızlar (Roux 2002: 22) tarafından bu kahramanlık çağı 19.yüzyıla kadar devam ettirilmiştir. Bu sebeple kahramanlık destanlarında sözü edilen olayları Kırgızların tarih sahnesine çıkışı olarak kabul edilen Han zamanından – M. Ö. 206/ M.S. 220 – yukarıda bahsettiğimiz yüzyıllar arasına koymak gerekir(Eberhard 1996: 67). Bazı araştırmacılar bu tarihi M.Ö. 206'dan daha eskilere (Soltonoev 1998:17) götürür. Kimisi de Kırgızların Yenisey'deki varlıklarını üç yüz bin yıl geriye, Taş Devri'ne kadar götürmektedir(Baytur 1992: 15). “ Her ne kadar Barthold, Kırgızlar için “çok düşük bir uygarlık düzeyini ifade ederler”; Jean-Paul ROUX: “Ben de bu düşüncenin, Moğolistan'ın onların egemenliğine girdiğinde gerilemesiyle kısmen, ama yalnızca kısmen doğrulandığını düşünüyorum.”(Roux 2001:207) derler ise de biz Kırgız destanlarının Kırgız tarihini de kapsadığını, dolayısıyla bu değerlendirmelerden hareketle Kırgızların bu kötü imaja hiç de yazarların iddia ettiği gibi sahip olmadıklarını görmekteyiz. Bizi üzen taraf araştırmacılarımızın yabancılardan faydalanırken veya alıntı yaparken bu imaj meselesini de ciddi bir tahlile tâbi tutmadan olduğu gibi kabul etmeleridir.

Böylesine uzun bir tarihin siyasî, sosyal ve kültürel tesirleri mutlaka destanlarda görülecektir. Özellikle Manas üçlemesi (Manas, Semetey, Seytek), Kurmanbek, Er Tabıldı, Cangızl Mirza, Canış Bayış gibi destanlarda bazı varyantların çekirdek olayları X.yüzyıldan XVIII.yüzyıla kadarki mücadelelere dayanır. Bu destanlara ek olarak Er Töştük destanını da yukarıda adlarını zikrettiğimiz kahramanlık destanlarına ekleyen araştırmacılar vardır (Boratav 1995:229).

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/4 Summer 2008*

Kırgız destanlarının ve Kahramanlık Çağı'nın iyi değerlendirilebilmesi için tarih içinde Kırgızların komşu halklarla ilişkilerinin karşılaştırmalı ele alınması gerekir(Kalkan 2004: 41-57). Çünkü Kırgızlar tarihte birçok saldırıya uğramışlardır: "MS. II. yüzyılda Hunların saldırıları, V.- VIII. yüzyıllarda Eski Türklerin, VIII. – IX. yüzyıllarda Uygur, X. – XI.yüzyıllarda Kara Kıtaylar, XII. – XIII.yüzyıllarda Moğollar, XVI. – XVIII.yüzyıllarda Kalmuk ve daha sonra Rus saldırılarına maruz kalan ve bir yüzyıl dahi rahat bırakılmamış olan Kırgız halkının maşeri vicdanında..."(Yılmaz 2003:18) bu olayların tamamı çeşitli tesirleriyle ya destanların tarihî zeminlerinin oluşumuna ya da varyantlara sebep olmuştur. Bu zaman içinde, özellikle X.yüzyıldan sonra Kırgızlar her zaman düşman saldırılarına uğramış, savaşmış ve anavatanlarından sürülmüşlerdir. Jean- Paul ROUX: "Hitaylar Kırgızları yok etmekle işe başlarlar. 924 yılında Kırgızlara saldırıp Kuzey Moğolistan'ı işgal eder..." der(Roux 2001:211).

XVI. – XVII. yüzyıllar Kırgızlar için felâket yüzyıllarıdır. W.RADLOFF, Sibirya'dan isimli eserinde tafsilatlı olarak şu bilgileri verir: " 1595. 483 adam kayakla Baraba'ya gönderiliyor. Tunus kalesi hücumla yıkılıyor. Çangız-Mırza esir ediliyor."(Radloff 1994:142). Bu Çangıl-Mırza'nın acaba Kırgız kahramanlık destanları grubunda gösterilen "Çangıl-Mırza" ile ilgisi olabilir mi? (Oçerk 1973:467) Destan metninde Çangıl- Mırza Kalmuklara karşı savaşıyor. Bu bilgileri Kırgız tarih kitapları da desteklemektedir. Radloff'un verdiği bilgiler destanların tarihle bağlantıları, oluşumları noktasında kıymetlidir. XVI.yüzyıla ilgili olarak: " Selengga membaı ile Kosogol gölünün batısından yukarı İrtiş bölgesine kadar uzanan Moğol yüksek ekinin batı kısmında, XVI.yüzyılın ortasında kuvvetli bir Moğol devleti kurulmuştu, bu devlet yalnız Kalmuk ve Moğol boylarını birleştirmekle kalmamış, aynı zamanda Yenisey boyundaki Kırgızlarla İrtiş ve Ob arasındaki Telcüt'ler gibi birçok Türk halklarını da kendi hâkimiyetine tâbi kılmıştı."(Radloff 1994:154).

1642,1652,1654 yıllarında Altın Han'ın orduları kuzeydeki Kırgızlara hücum ederek Rus şehirlerinden Krasneyarsk'a kadar bile sokuluyor.

Kırgızların esas kitleleri XVII. yüzyılın sonlarında Abakan ve Yenisey bozkırını terk ettiği zaman, burada onlara mensup ancak pek az soy kalmıştı. Fakat geniş ovalar ancak pek az bir zaman nüfussuz kalmış ve sonra komşudaki ormanlık dağlarda yaşayan kabileler her taraftan mümbit düzlüğe inmişlerdir.

Aldığımız bu kısa bilgilerden de anlaşılacağı üzere tarihte vuku bulmuş bu olayların tamamının ya da en azından bir kısmının

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/4 Summer 2008*

destanları etkilediği veya teşekkül ettirdiği kuşkusuzdur. Bu açıdan tarihçilerle folkloristlerin önünde bakir ve ilgi çekici bir alan durmaktadır.

Bu zengin ve girift tarihî bilgilerin manasçılar ve diğer anlatıcılar tarafından öğrenilmesi ve yorumlanması beraberinde destanların varyant farklılığını, metinlere müdahale meselesini de getirmektedir. Diğer destanlardan daha hacimli olması, anlatım geleneğinin diriliği noktasında önce Manas üçlemesindeki müdahalelere bakmak gerekir.

“ Her manasçı destanı, kendi bilgisine, görgüsüne, eğitimine, yetişmiş olduğu çevre ve çağa göre anlatır. Meselâ, Sağımbay Orozbekov’un ilk cildinde örf âdetler, bey ve halk münasebeti, Kırgızların diğer halklarla ve Türk boylarıyla olan ilişkileri, bir milletin yer tutma, vatan bulma çabalarının ilk çekirdeği bulunur. Orozbekov bu konuda savaş sahnelerine göre daha başarılıdır. Sayakbay Karalaev de savaş sahnelerinin tasvirinde Orozbekov’dan daha başarılıdır. Bunun dışında her iki manasçının varyantında birbirinden tamamen farklı olan bölümler bile vardır. Bütün bu farklılıklar, manasçıların yetiştikleri çevreden, aldıkları eğitimden, ruh hâllerinden, ders aldıkları üstat manasçılardan kaynaklanmaktadır.”(Yılmaz 1999:20).

Manasçı dinleyiciler karşısında icra ederken bilinçli ya da bilinçsiz bir şekilde metne müdahalede bulunur. Bu müdahale daha çok “anlık”tır ve o “an”a aittir. Eğer bu yeni motif veya epizot dinleyiciler tarafından beğenilirse varyantın aslî unsurlarından olur, aksi taktirde metinden çıkartılır.

Kence Epostor (küçük destanlar) dediğimiz destanlarda da benzer durumlarla karşılaşmak mümkündür. Hatta bu destanlardaki müdahaleler Manas çevresinde gelişenlere nazaran daha fazladır. Çünkü bunları dinleyenler Manas’ın dinleyicileri kadar metne hassas değillerdir.

Seytek’in başlangıcı I. Abdırahmanov ve Sayakbay Karalaev’de tamamen farklıdır. Destan anlatanlar arasında “Seytekçi” adına rastlanmaz. Aynı şekilde Canış-Bayış’ta M. Musulmankulov’un varyantı abartılı anlatımıyla; K. Akiev’inki olayların giriftliğiyle; O. Urmambetov’un varyantı destan metninin gerçek hayatla paralel anlatımıyla farklılık gösterirler. Bazen aynı destancıdan farklı zamanlarda derlenen aynı metinde dahi farklılıklar olabiliyor. Anlatıcının ideolojik düşüncesi de destanı değişik tarzda şekillendirebilir. Bu tür metne müdahale sözlü edebiyat ürünü incelemelerinde sorun olarak sürekli karşımıza çıkmaktadır.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/4 Summer 2008*

III – Sosyal Destanlar

Kırgız destanları içinde sosyal destanlar fazla değildir. P. N. Boratav, bütün Kırgız destanlarını Manas dairesi içinde değerlendirir. Bu tamamıyla doğru bir değerlendirme değildir. Kahramanlık destanlarının daha kapsamlı ve çok olması muhtemelen, son derece dinamik olan Kırgız tarihiyle ilgilidir. Sosyal hayatla doğrudan bağlantılı destanlar şunlardır:

Kococaş: Tanınmış bir avcının mücadelelerinin konu edildiği destanın bilinen üç varyantı var. 1923'te Sulayman Konokbaev, 1938'de Alımkul Üsönbaev, 1949'da Tölömüş Ceetenbaev'den derlenmişlerdir. Destanın XVI. – XVII.yüzyıllar arasında Talas civarında olduğu tahmin edilmektedir. Yapılacak mukayeseli araştırmalarla bu bilgiler zenginleşecek, belki de bir kısmı değişecektir.

Kococaş destanında insanoğlu ile tabiat güçlerinin mücadelesi görülür. Hayvanlar ve olağanüstü güçleri ele alacağımız bölümde değineceğimiz gibi Kırgız mitolojisinde önemli bir yere sahip olan Kayberenler, totemik hayvanlar bu destanda çokça yer alır.

Olcobay menen Kışımcan:

1925'te Sopubek Saketaev'den, 1947'de Matraim Kabılov'dan Kayım Miftakov derlemiştir. 1940-1956 yıllarında halk şairi A. Üsönbaev'den derlenen metin yayımlanır.

Destanda Kırgız aile içi ilişkileri, nikâh, başlık parası, kadın-erkek ayrımcılığı, geçmişte kadın için zorluklarla dolu hayatın tasviri ve bunlara getirilen eleştiriler kahramanların aşkları çerçevesinde geniş yer tutar. Romantik öğeler açısından zengindir.

Sarinci Bököy: Destan, A. Üsönbaev tarafından yayımlanmıştır(Üsönbaev 1958). Camgırıcı ve Bököy'ün maceraları anlatılır. Destanın oluşumu, kahramanların doğumu, çocukluğu metinde bildirilmemektedir. Realist unsurların ağır bastığı geleneksel Kırgız hayatı tasvir edilmiştir.

Kedeykan: Destanın iki varyantı bulunmaktadır: K. Akiev'in ve A. Üsönbaev'in varyantları. Oluşumu belli değildir.

Fakir kahraman merkezli bir destan olan Kedeykan'da kahramanın doğumu, yetişmesi ve diğer tutumları sıradan insanlar gibidir. Onlardan hiçbir surette ayrılmaz. Halkın çektiği sıkıntılar, gördüğü adaletsizlikler; kısaca halkın yaşadığı her şey onun için de mümkündür. Kahraman, zorbalara karşı mücadele eder. Tasvir edilen fakir tipi tüm zamanlara hitap eder.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/4 Summer 2008*

IV – Kahramanlık Destanları

Manas: Kırgız sözlü edebiyatı ya da destanları denildiği zaman akla Manas gelir. Bugün 80’den fazla varyantı ve toplamda 2,5 milyonu aşan mısra sayısı ile dünyanın en büyük destanı, Kırgızların muazzam bir kültür hazinesidir. Bütün dünyada Manas’la alakalı çalışmalar büyük bir şevkle devam etmektedir.

Kahraman Manas’ın çevresinde Kırgız halkının mücadeleleri anlatılır.

Semetey: 1885’te Radloff yayımlar. Sonra G. Almaşi 1909’da Orta Asya’ya yaptığı seyahatte “Manas’ın Oğlu Semetey” adıyla bir bölüm yayımlar. 1927’de Semeteyci Cakşılık Sarıkuulu destanı toplar. 1930’lu yılların ortalarından itibaren destan derlenir. C. İrisov, I. Abdırhmanov, K. Cumabaev toplam 210854 mısra derlerler. M. Musulmankulov’dan K. Kıdırbaeva 38820 mısra; C. Kocekov’dan K. Miftakov, T. Abaev, A. Akişev toplam 110569 mısra; A. Rısmendeev’den 28419 mısra; R. Sazanov’dan 32411 derlerler.

Olaylar Manas’ın oğlu Semetey’in çevresinde geçer. Semetey dağılan Kırgız aşiretlerini toplar ve düşmanlarla savaşır.

Seytek: Manas halkasının üçüncü ve son destanıdır (Mamay 1995). Önce Radloff tarafından kısa bir özet olarak basılır. 1927-28 yıllarında Cakşılık Sarıkuulu’ndan 27 bin mısra; Moldobasan Musulmankulov’dan 1935-1938 yıllarında iki bin mısra; Sayakbay Karalaev’den 1940’lı yıllarda 122 bin mısra; Şapak Rısmendeev’den 1936 yılında 11600 mısra derlenmiştir.

Manasçılar arasında “Seytekçi” diye anılan kimse bulunmamaktadır (Yılmaz 1999:17). Çong Manasçı (büyük manasçı) olarak tanınan S. Karalaev dâhi halkın karşısında Seytek’i baştan sona okumamıştır. Seytek her ne kadar Manas’ın torunu olarak gösterilse de Seytek’in başından geçen olaylar çok sonraki zamanlara aittir. Destanda adı geçen Oruskan (Uruskan) 16.yüzyılda yaşamış tarihî bir şahsiyettir.

Er Töştük: Kırgızlar, Kazaklar ve Tümen Tatarları arasında bilinen bir destandır. Tümen Tatarları versiyonu 1878’de, Kırgız versiyonu 1885’te W. Radloff tarafından; Kazak versiyonu ise 1957’de yayımlanmıştır. S. Karalaev’den 1939 yılında derlenmiş 1956’da kitap haline getirilmiştir (Karalaev 1956).

Kırgız tarihinin her tabakasından, her mitolojik unsurdan zengin özellikler taşıdığı için destanın oluşum tarihi kesin değildir. İnsanoğlu ile mitolojik güçlerin çatışması destanın iskeletini oluşturur.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/4 Summer 2008*

Kurmanbek:1923'te K. Miftakov destanın bir varyantını M. Musulmankulov'dan derlemiştir. 1958 yılında Tacikistan'da (o tarihte Tacik SSR) destanın bir varyantı yazılır. K. Akıyev'in varyantına göre 1938 ve 1956'ya yayımlanmıştır.

Destanın çıkış devri belli olmamakla birlikte Kırgızlarla Kalmuklar arasında meydana gelen savaşlardan ilham alması muhtemeldir. Geleneksel yapıya karşı çıkışların yapıldığı destanda gerçeğe uygunluğu gösteren Urumçi, Üç Aral, Kıyaz... gibi tarihî mekânlar ve şehirlerin adları da geçer.

Canış-Bayış: Destanın tanınmış dört varyantı bulunmaktadır.1922'de K. Miftakov M. Musulmankulov'dan bir varyantı derlemiştir. 1923'te K. Cangıbaev'den, 1961'de O. Urmambetov'dan, 1939'da K. Akıev'den diğer varyantlar derlenmiş ve basılmıştır.

Ortaya çıkış devri belli değildir. Fakat Kalmuklarla yapılan mücadelelerin destanın ortaya çıkışına sebep oldukları tahmin edilmektedir. Tarihi olaylarla olağanüstü motifler iç içedir.

Er Tabıldı: 1923 K. Miftakov tarafından Dıykanbayuulu İrisbay'dan derlenmiştir. 1940-1957 yıllarında Aktan Tınıbekov'un varyantı iki defa basılır.

XV. – XVIII. yüzyıllarda Kalmuklarla yapılan mücadelelerden ortaya çıktığı düşünülmektedir. Problemler diğer destanlardan farklı olarak savaşlarla değil; kız alıp verme ile çözümlenir. Halkın temsilcisi durumundaki kahramanların çevresinde dostluk, vefa, misafirperverlik gibi kavramlar irdelenir.

Cangıl Mirza:1957 yılında Abdıkalık Çorobaev'in varyantı basılmıştır. Ayrıca İbray Abdırâhmanov'un ve M. Musulmankulov'un varyantları el yazması halinde Kırgız İlimler Akademisi'nde bulunmaktadır.

Bu destanın XIV.yüzyıldan sonra, Kalmuklarla yapılan savaşların neticesinde oluştuğu kanaati hakimdir. Sadece Kalmuklarla yapılan savaşlar değil, Kırgız aşiretlerinin iç savaşları da konu edilir. Bu yönüyle destanın mahalli nitelikleri ağır basar. Kahramanı kadın olan tek destandır.

Mendirman:1938-39'da Şapak Rısmendeev'den derlenmiştir. 1941'de I. Abdırâhmanov, Kaydu isimli bir ozandan bir varyant derlemiş, T. Moldo'nun da bir varyantı vardır.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/4 Summer 2008*

XVI. –XVII. yüzyıllarda Kırgız aşiretlerinin kendi aralarındaki mücadeleleri anlatılır. Kalmuklara karşı yapılan mücadeleler de vardır.

Aslında Kırgız destanlarını Kalmuklarla yapılan savaşları anlatanlar ve diğerleri... diye iki gruba ayırsak çok basit bir ayırım yapmış olmayız.

V – Sosyal Destanlarla Kahramanlık Destanlarının Bazı Yönlerden Karşılaştırılması

Kahramanlık destanlarıyla sosyal destanların oluşum tarihleri ile sosyal ve kültürel zemin bazı noktalarda ciddi farklılıklar gösterir. Sosyal destanların oluşum zamanları belli değildir. Kedeykan, Kococaş, Sarinci Bököy gibi destanların kökenleri barındırdıkları motiflerden hareketle eskilere dayanabilir. Ancak şu yüzyıl veya yüzyıllar arasında oluşmuştur demek mümkün değildir. Buna karşılık kahramanlık destanları Kırgız tarihinin belli olaylarını çekirdek olarak aldıkları için tarihlemek daha kolaydır. Gerçi Manas için bunları söylemek kolay değildir. O, bütün Kırgız tarihini, kültürünü barındırmaktadır. Ama Kence Epostor dediklerimiz daha çok Kalmuklarla yapılan savaşları konu edinmektedir.

Kahramanlık destanlarında epik gelenek güçlüdür. Destanın tertibi, kahramanların ilişkileri belli bir düzen içindedir. Oysa sosyal destanlarda epik gelenek yok denecek kadar azdır. Kahramanların doğumları, çocuklukları, olağanüstü özellikleri belli değildir; çoğu zaman da yoktur.

Sosyal destanlarda toplumsal çözümler görülür. Kırgız halkının sıkıntı duyduğu, şikâyet ettiği pek çok konu destanlarda kahramanların mücadeleleri neticesinde çözüme kavuşur. Sarinci Bököy’de, Olcobay menen Kişimcan’da, Kedeykan’da adaletsizlik, kargaşa, aile içi geçimsizlikler destanlarda ağırlıklı işlenen konulardır. Sosyal destanlar bu yönleriyle aşiretler halinde göçebe yaşayan bir toplumun bütün özelliklerini sergiler. Etnografik malzeme açısından bu destanlar zengindir. Kahramanlık destanları da dâhil bütün destanlarda emeğin yüceltilmesi görülür. Ortaya konulan insan prototipi çalışkan, emeğiyle kazanan ve dürüsttür.

Destanların çoğunda kutsal güçlerin yardımı ya da onlarla mücadele vardır. Kococaş’ta kutsal güçlere karşı savaş; Manas, Semetey, Er Töştük gibi destanlarda ise kutsal güçlerin yardımıyla(Roux 2005: 38 vd.) başarı elde edilir. Kutsal güçlerin destanlarda sıkça görülmesi Şamanist düşüncenin Kırgız kültüründe ne kadar önemli olduğunun göstergesidir.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/4 Summer 2008*

Olağanüstü öğelerin çokluğu bazı destanların masaldan türediklerini hatırlatmaktadır. Kedaykan bu özelliklere sahip bir destandır. P. N. Boratav Er Töştük üzerine yaptığı bir çalışmada konuyla ilgili olarak şu bilgileri verir: “ Er Töştük destanının olağanüstü masalla paylaştığı bu unsurların en önemlileri şunlardır: Yer altı dünyasına inme; bir (ya da birçok) prensesin kaçırılması; kahraman ve olağanüstü arkadaşların tâbi tutulduğu sınavlar; Sihirli Bir Kuşun Kanadında yer yüzüne çıkış...”, “3 Meyve sembolü”, “Sığırtmaç kılığına giren kahramanın en küçük prenses tarafından seçilmesi ve bu sığırtmacın daha önceden kızgın demire oturtularak işaretlenen diğer iki asil damadı mahcup etmesi.”(Türkmen 1995: 255-256). Kedaykan destanında da benzer motifler ve olağanüstülükler vardır.

Destanlarda, özellikle kahramanlık destanlarında, ataerkil bir aile yapısının varlığı güçlü bir şekilde sezdirilir. Bu, kadınların ikinci plana atıldığı, görmezden gelindiği anlamına gelmez. Bütün destanlarda kadın akıllı, güçlü, kurnaz ve gerektiğinde savaşçıdır da. Cangıl Mirza destanının kahramanı bir kadındır ve tasvir edilirken saymış olduğumuz bütün özellikleri üstünde taşır. Kırgızların kadim dönemlerinden kalma savaşçı kadın tipinin örneğidir.

Coğrafya kahramanlık destanlarında ayrıcalıklı bir öneme sahiptir. Kahramanların doğdukları, eğitildikleri, dostlarını düşmanlarını bildikleri, ordularını topladıkları, sefer emrinin verildiği veya en son sığınılan yerdir. Coğrafya kavramını genelleşici anlamda değil, daha özel, sınırları daha da belirlenmiş; genel olarak yaşanan yerin içinde özel bir yer olarak algılanılması gerekir. Meselâ, Orhun Abidelerinde Ötüken’in ayrı bir yeri ve önemi vardır. Ötüken’de kalındığı sürece Türk halkının düşmanlarından korunacağı, onun yok olmayacağı açık ve kesin bir dille ifade edilir. Bu yönüyle Ötüken kutsal bir mekândır. A. İnan, Ötüken’in bu stratejik önemini vurgularken: “ Kült olan bu vatan yer-suyu Ötüken ve Budun İnlı dağları ve ormanları temsil ediyorlardı. Bu mukaddes yer – su ruhları Gök Türklerin mukadderatını idare ediyorlardı.”(İnan 1995:31). Çünkü “kutsal yer” bir mikrokozmostur.

Kırgız kahramanlık destanlarında Talas da benzer roledir. Özellikle Manas üçlemesinde kahraman Manas olsun çocuğu Semetey ya da torunu Seytek olsun hepsi de hayatlarının belli dönemlerinde ya Talas’a gelmişlerdir ya da Talas’ ta yaşamışlardır. Bu davranış şekli kahramanların ataların ruhlarına sığındıklarını, onlardan yardım istediklerini göstermektedir. Çünkü kahramanlar burada mutluluğa ve huzura erebilmektedir. Seytek, Kıyas öldükten sonra Ayçürök ve

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/4 Summer 2008*

Külçoro ile Talas'a gelir. Tala'ta Kaçoro'yu öldürür ve Talas'a han olur. Semetey ve Manas devirlerinde olduğu gibi halk mutlu yaşar.

Sosyal destanlarda coğrafya bu kadar kutsal ve önemli değildir. Sadece "yaşanılan" yerdir.

VI – Kahramanlar

Kahramanların doğumları sosyal ve kahramanlık destanlarında farklılık gösterir. Kahramanlık destanlarında doğumda mucizevi, olağanüstü işaretler ya da olaylar görülür. Çocuğun elinde kanla doğması,(Roux 2001:168) çocukların normal çocuklardan daha hızlı büyümesi, hemen konuşması, kısa zamanda ata binmesi gibi özellikler gösterilebilir. Sosyal destanlarda ise kahramanların doğumları son derece sadedir; diğer insanların doğumlarından hiçbir farkları yoktur. Kimi zaman kahramanların doğumlarına, çocukluklarına değinilmez. Doğum olayı mümkün olduğu kadar basitleştirilir. Destan kahramanı daha gösterdiği yararlıklar sayesinde diğer insanların arasından tebarüz eder. Ancak savaş, özgürlük arayışı, halkına duyduğu muhabbet kahramanı ölümsüz kılar. Halbuki kahramanlık destanlarında kahramanın doğumuyla ve doğumda ona atfedilen olağan üstülüklerle zaten kahramanın toplumsal rolü – bir anlamda kaderi – belirlenmiş oluyor. Toplumun beklentileri, özgürlük mücadelesi, vatan arayışı, yeni fetihler vb. çocuk kahramanın yapması, bulması veya üstesinden gelmesi gereken görevlerdir.

Kahramanların evlenme şekli genelde birbirini sınama yoluyla olur. Kadın kahramanların bu tarz evliliği bize anaerik dönemin özelliklerini hatırlatır. Ayçürök' evleneceği kişiyi seçmesi buna güzel bir örnektir. Seytek'te de aynı motif karşımıza çıkar. Bu açıdan Kırgız destanları mitolojik dönemlerin savaşçı kadınlarıyla ilgili son derece önemli malzemeler bize sunar. Zırhını kuşanmış, gözü pek savaşçı kadın imgesi destanlarda sıkça dile getirilir.

Sadece evlenmede değil, birçok noktadan kadınlar destanlarda önemli bir yer tutar. Manas üçlemesinde ve diğer destanlarda –Cangıl Mirza hariç – kadınlar için özel bir epizot ya da varyant olmamasına rağmen metinde metinlerde kadınlar vazgeçilmez bir öneme sahiptirler. Bütün destanlarda olumsuz denilecek kadın tipi yoktur. Onların güzelliklerinden, akıllı ve kurnazlıklarından söz edilir.

Kanıkey, Manas'ta farklı bir yere sahiptir. Kahraman Manas'a daima yardım eden, ona akıl veren bir danışmandır. O, aynı zamanda savaşçı niteliklere de sahiptir. Bütün büyük seferlere katılır. Manas'ı verdiği doğru kararlarla ölümden kurtadır. Akıllı, kurnaz ve sabırlıdır. Çong Kazat (büyük sefer) sırasında Kanıkey, Manas ve Kırk Çoro'suna (kırk arkadaşı) savaş giysileri diktirir, azık hazırlar. Onun

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/4 Summer 2008*

diktirdiği giysileri ok ve mızrak geçmez. Ayrıca ışık ve rahatsız edici haşereler de bu giysilerden geçemezler. S. Karalaev varyantında doğrudan savaşa katılır. Kanıkey prototipinde idealleştirilen kadının uzantısı diğer destanlarda da devam eder. Kadına yönelik bu bakış açısı yerleşiklerin değil, göçebe toplumun hususiyetlerini taşımaktadır. Çünkü kadın yerleşik hayatta sınırlandırılmış, kimi zaman da yasaklanmış bir hayatı sürdürmek zorundadır. Oysa göçebe hayat şartlarının zorluğu beraberinde bu şartları paylaşmayı da getirmektedir. Bu sebeple kadın, hayata müdahil bir rol almaktadır.

Çocuğun büyütülmesi, ona dostlarının düşmanlarının öğretilmesi, halkını tanınması, vatanseverlik duygusunu alması anne vasıtasıyla olur. Anne öğretici, birleştirici ve toparlayıcıdır. Çocuk kahraman karakter gelişimi bu arka plan üzerine kurulur.

Kahraman, toplumun beklentilerini karşılar, aynı zamanda bu beklentiler onun şahsında somutlaşır. Toprak sahibi olma, adaletin uygulanması,(Eliade 2003:243) düşmandan öç alma... gibi pek çok konu kahraman tarafından çözümlenir. Semetey, Seytek, Kurmanbek ve Kococaş'ta öç alma ön plandadır. Kahraman bunları gerçekleştirdikten sonra saygı görececek, toplumsal hiyerarşide kendine yer bulacaktır. Öç alma, bu yönüyle bir geçiş, erginleme ritüeli gibidir.

Dostluk, dosta gereken ilgi ve sadakat kahramanların nezdinde önemlidir. Ancak er kişiler dostluğun ve dostların kıymetini bilir. Yanına gelen Almambet'in değerini anlamayan Er Kökçö Almambet'le tartışır. Devreye giren Er Kökçö'nün karısı Almambet'i Manas'ın yanına gitmeye ikna eder. Manas onun için büyük bir şölen hazırlar. Daha sonra Almambet Manas'ın en yakın arkadaşı olur. Kurmanbek destanında da Kurmanbek'le Akkan'ın dostluğu benzer taraflar gösterir.

Kahramanlar adil oldukları kadar acımasızdırlar da. Manas'ta, Semetey'de, Cangıl Mirza'da duruma göre düşmana merhamet edilir ya da acımasızca düşmanlar öldürülür. Kırgız destanlarındaki kahramanlar bir destan formuna sıkışıp kalmazlar. Onlar toplumu yönlendirir, topluma birçok konuda mesajlar verirler. Mitoloji, tarih ve gerçek hayat iç içedir. M. Eliade bu durumu şöyle yorumlar: "...mitsel kahraman taklit edilir, canlandırılır; böylece mitsel zaman yeniden kurulup kutsal olmayan zamanın dışına çıkılabilir ve mit-tarih tekrar edilebilir."(Eliade 2003:378). Kahraman Manas, arkadaşları hatta destan metninin kendisi kutsal bir öneme sahiptir ve şifa dağıtır(Yılmaz 2000:6-7).

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/4 Summer 2008*

VII – Yardımcı Hayvanlar, Olağanüstü Kutsal Güçler

Kırgız destanlarında kahramanların yaptıkları işler, gittikleri farklı dünyalar aslında Kırgız düşüncesinin uzak ve yabancı olmadığı bir dünyayla, Şamanizm’le çok yakın bağlantılıdır. Destanlarda Şamanist düşünce hem hayvanlar hem de olağanüstü güçler vasıtasıyla görünür. Bilhassa kahramanların atlarına atfedilen niteliklere baktığımızda bunu açıkça görürüz.

At, Türk folkloru içinde önemli bir yere sahiptir. Destanlarda, masallarda, efsanelerde kahraman ve at birlikte anılırlar. J. P. Roux konu hakkında: “ Göçebe savaşçı için atın yararı üzerine kurulan her türlü akıl yürütüş, atlının kaderinin binek hayvanının kaderine sıkı sıkıya bağlı olduğu saptamasından daha anlamlı değildir kuşkusuz. Dövüşte at öldürülürse efendisi tehlikededir. Sahibi öldüğünde at da zorunlu olarak onun kaderini paylaşır; bu ikili ayrılmaz görülmektedir.”(Roux 2005:122). Er Töştük’te atından ayrılan kahraman kolayca yaralanır. Manas’ın yaralanıp sonra ölmesi, Kurmanbek’te, Er Tabıldı’da durum hep aynıdır. Atından ayrılan kahraman başarısız olur ve ölür. Orta Asya ve Anadolu folklorunda bu motif çok güçlüdür. “Bir dövüş sırasında Cengiz Han’ın atı öldürülür. Askerleri kaçarlar.”(Roux 2005:131).

Olumlu ya da olumsuz olsun birçok kahramanın atı kahramanla konuşur, ona akıl verir. Kahraman bu sayede başarılı olur. Ayçürök Kıyas’ın atı Tooturu’ya biner. Tooturu Ayçürök’ün niyetini anlayınca Ayçürök sihirle Tooturu’nun dilini bağlayıp kulaklarını iştmez kılar. Manas’ta, düşman Nezkara’nın atı insan gibi konuşur. Nezkara, düşmanlarla ilgili birçok bilgiyi atından alır(Yılmaz 1999:206). Yine Manas’ın atı Akkula kimi zaman uçar. Bazen başarı için atadan kalan at, Kumayık gibi hayvanlara ihtiyaç duyulur. Semetey babasından kalan Akşumkar, Kumayık ve at sayesinde mücadeleleri kazanır. Atalar kültürünün tapımının yardımcı hayvanlar şeklinde tecelli ettiğini burada görüyoruz. Atanın ruhu, ancak ataya ait bir nesne ya da nesnelere vasıtasıyla sonraki nesle aktarılıyor ve canlılığını koruyor(Frazer 1996).

Er Töştük çeşitli hayvanlarla (Alpkarakuş, arslan, ayı, kurt, kaplan) dostluklar kurar. Bu hayvanların sayesinde zorlukları atlatır. Kanaatimizce bu dostluk, doğrudan bu hayvanlarla değil, bu hayvanların Kırgızların geçmişteki ongonlarıyla bir bağlantılarının olmasından kaynaklanmaktadır. Arslan, kurt gibi yırtıcılar hâlâ Orta Asya ve Anadolu’da – özellikle kurt – kutsiyetleri olan hayvanlar olarak kabul görürler.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/4 Summer 2008*

Kococaş destanında kutsal ve sihirli yetenekleri olan hayvanlar (totemistik hayvanlar) çoktur. Destan, avcı Kococaş ile bu hayvanların mücadelelerinden ibarettir. Bunların içinde Sur Eçki – bazı kaynaklarda çift toynaklı yabanî hayvanların koruyucusu olan dağ keçisi olarak geçer – önemli bir karakterdir. Sur Eçki'nin yavrularını öldüren Kococaş onun bedduyasıyla ölür. Çünkü Sur Eçki kendi soyunun devamını istemektedir. Kendi soyunun devamını isteme motifi popüler Kırgız edebiyatında da görülür.

VIII – Sonuç

Görkemli bir kültürel mirasa ve tarihe sahibiz. Toplum tarihi, sosyolojisi, psikolojisi ve her şeyden önemlisi toplum felsefesi açısından bu mirasın değerlendirilip incelenmesi gerekir. Türk dünyasıyla kültürel ve siyasî alanda bir kopukluğun, düzensizliğin ve duyarsızlığın yaşandığı bir dönemde folklor ve folklor araştırmalarına daha çok iş düşmektedir. Kırgız Kahramanlık Çağı'na, dolayısıyla Kırgız folkloruna bunun için eğiliyoruz.

Kırgız destanları halk ruhunu, psikolojisini fevkalade yansıtmaktadır. Halk acılarını, umutlarını, kısaca dünyasını kahramanın şahsında somutlaştırmaktadır. Bu açıdan evrensel motifler destanlarda çoktur: Adaletin uygulanması, özgürlük mücadelesi, ulusal birliğin sağlanması, eşitlik, toplumsal normlara karşı çıkış...

Destanlar Kırgız kültürü üzerinde önemli derecede etkili olmuşlardır. En çok da Manas destanı etkilidir. Bugün bile kahraman Manas toplumsal idoddür. Onun her konuşması, her davranışı sonraki nesiller için örnektir. Destanın kendisi de şifa kaynağı, kutsal bir metin olarak düşünülür. Hastalara, doğumda zorluk çekenlere Manas'tan parçalar okunur. Şamanist düşünce ile İslâmî düşünce destanlarda iç içedir. Birini diğerinden ayırmak zordur.

Özellikle kahramanlık destanları kurguları bakımından sağlamdır. Bunların birçoğu tarihsel arka plana sahiptir. Eşzamanlı olarak Türk dünyasında yürütülecek tarih ve destan araştırmaları ilgi çekici sonuçlar ortaya çıkaracaktır. Elbette ferdî çalışmaları unutmuyoruz ve takdir ediyoruz.

KAYNAKÇA

ALANGU, Tahir :**Türkiye Folkloru El Kitabı**, Adam Yayıncılık, İstanbul 1983.

AYTMATOV, Cengiz: **Dişi Kurdun Rüyalari**, Ötüken Yayınları

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/4 Summer 2008*

- BAŞBUĞ, H. **Aşiretlerimizde At Kültürü**, Türk Dünyası Araştırmaları, Haziran 1986.
- BAYTUR, Anvar: **Kırgız Tarihinin Leksizmaları**, Mamlekettik “Uçkun”Kontserni, 1992.
- BORATAV ,Pertev Naili : **Folklor ve Edebiyat –I – Adam**, Ağustos 1982, s. 26
- BORATAV, P. Naili – BAZİN, Louis: **Er Töştük, Manas Destanı Üzerinde İncelemeler (Çeviriler – 1)** Yayına Haz. Prof. Dr. Fikret TÜRKMEN, Türk Dil Kurumu Yayınları: 624, Ankara 1995.
- BORATAV, Pertev Naili: **Er Töştük Destanı ve Halk Masalı**, TÜRKMEN, Prof. Dr. Fikret (Yay. Haz.) **Manas Destanı Üzerinde İncelemeler (Çeviriler-I)**1995.
- EBERHARD, Prof. Dr. W: **Çin’in Şimal Komşuları**. Çev: Nimet Uluğtuğ, Türk Tarih Kurumu Yayınları, VII. Seri- No. 9a, 1996.
- Er Töştük**, Aytuuçu: S. Karalaev, Kırgız SSR İlimder Akademiyası, Frunze 1956
- İBRAYEV, Prof. Dr. Şakir: **Destanın Yapısı (Kazak Destanlarında İnsan, Zaman ve Mekan)** Aktaran: Yard. Doç. Dr. Ali Abbas ÇINAR, Atatürk Kültür Merkezi Yayını: 160, 1998
- KALKAN, Mustafa: **Moğolların XIV. – XVI. Yüzyıllarda Kırgız ve Kazaklar Üzerindeki Etkileri**, **Akademik Araştırmalar Dergisi**, Mayıs-Temmuz 2004, Sayı: 21.
- Kırgız Elinin Oozeki Çıgarmaçılık Tarihinin Oçerki**, “İlim” Basması, Frunze 1973
- KRAMER, Samuel Noah: **Tarih Sümer’de Başlar**, Kabalcı, 1998.
- Manas Eposunun Okuyalarının Kısaça Bayanı (Cusup Mamay Varyantı Boyunca)** Şincan El Basması 1995
- RADLOFF, Dr. W. : **Sibiryadan – 1**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları: 2750, İstanbul 1994.
- ROUX, Jean-Paul: **Orta Asya (Tarih ve Uygarlık)** Kabalcı, Şubat 2001.
- ROUX, Jean-Paul: **Türklerin ve Moğolların Eski Dini**, Kabalcı, 2002.
- ROUX, Jean-Paul: **Orta Asya’da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar**, Kabalcı, Mayıs 2005.
- SMİRNOVA, S,N :**Kazak Âdebiyetiniñ Tarihi**, Almatı 1960, 1. Cilt.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/4 Summer 2008*

SOLTONOEV, Belek: **Kızıl Kırgız Tarihi, 1. Kitep**, Mamlekettik “Uçkun” Kontserni , Bişkek 1998.

ÜSÖNBAEV, A.: **Sarinci Bököy**, Frunze, Kırgızmambas 1958.

Manas Eposunun Okuyularınan Kısaça Bayanı (Cusup Mamay Varyantı Boyunca) Şincan El Basması 1995

YILMAZ, Mehmet: **Manas Destanı'nın Epik Kurallara Göre İncelenmesi (Sagımbay Orozbekov Varyantı 1. Cilt.)** Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1999 (yayımlanmamış doktora tezi).

YILMAZ, Dr. Mehmet: *Kırgız Mitolojisinde ve Manas Destanında Yardımcı Ruhlar*, Erciyes – Şubat 2000.

YILMAZ, Dr. Mehmet: *Manas Destanının Oluşum Devreleriyle İlgili Teoriler*, **Akademik Araştırmalar Dergisi**, Ağustos-Ekim 2003, Sayı:18.

YILMAZ, Dr. Mehmet: *Kutsalın Peşinde, Türk Edebiyatı*, Sayı: 378, Nisan 2005.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/4 Summer 2008*